

Irodalomtörténet-írás önkényuralom idején *Toldy Ferenc az irodalom és az irodalomtörténet nemzeti feladatáról**

Writing Literary History in Times of Autocracy *Ferenc Toldy on the National Role of Literature and Literary History*

Kecskeméti Gábor

az MTA főtitkára; kutatóprofesszor, Eötvös Loránd Tudományegyetem Humán Tudományok Kutatóközpontja
Irodalomtudományi Kutatóintézet, Budapest; egyetemi tanár, Miskolci Egyetem, Miskolc
kecskemeti.gabor@titkarsag.mta.hu

Absztrakt

A tanulmány Toldy Ferenc irodalomtörténeti felfogását vizsgálja az önkényuralom korszakában, különös tekintettel arra, miként kapcsolta össze a magyar irodalom és az irodalomtörténet művelését a nemzeti identitás megőrzésének feladatával. Bemutatja, hogy Toldy a szabadságharc leverése utáni kulturális bénultság idején az irodalomtörténet-írást a nemzeti önismeret, a hazafias öntudat és a közösségi összetartozás fenntartásának egyik legfontosabb eszközének tekintette. Elemzi Toldy alapvető műveit és elméleti nézeteit, amelyek szerint az irodalomtörténet a nemzeti szellem történeti kibontakozásának komplex művelődéstörténeti feltárása. A szerző amellett érvel, hogy Toldy munkássága és a Magyar Tudományos Akadémia tevékenysége meghatározó szerepet játszott a magyar nemzeti közöség kulturális önazonosságának kialakításában és megerősítésében.

Abstract

The study examines Ferenc Toldy's approach to literary history during the period of neo-absolutism, with particular attention to the way he linked the cultivation of Hungarian literature and literary historiography to the preservation of national identity. It demonstrates that, in the era of cultural stagnation following the defeat of the 1848–1849 Hungarian Revolution and War of Independence, Toldy regarded the writing of literary history as one of the most important means of sustaining national self-awareness, patriotic consciousness, and communal cohesion. The article analyses Toldy's seminal works and theoretical principles, according to which literary history constitutes a complex cultural-historical exploration of the historical unfolding of the national spirit. The author argues that Toldy's scholarly achievements, together with the institutional activities of the Hungarian Academy of Sciences, played a decisive role in the formation and consolidation of Hungarian national consciousness and cultural identity.

Kulcsszavak: Toldy Ferenc, magyar irodalomtörténet, nemzeti öntudat, kulturális emlékezet, Magyar Tudományos Akadémia, 19. századi magyar művelődéstörténet

Keywords: Ferenc Toldy, Hungarian literary history, national consciousness, cultural memory, Hungarian Academy of Sciences, 19th-century Hungarian cultural history

* Az írás annak a beszédnek az alapján készült, amely 2025. december 10-én, a Toldy Ferenc halálának 150. évfordulója alkalmából rendezett megemlékezésen hangzott el síremlékénél, a Fiumei úti sírkertben. A síremléket 1880. október 31-én avatták fel, az akkori ünnepségen jelen voltak a budapesti egyetem rektora és dékánjai, Pauler Tivadar igazságügyi (korábban vallás- és közoktatásügyi) miniszter, Lónyay Menyhért, az MTA elnöke (korábbi miniszterelnök), beszédet Gyulai Pál és Beöthy Zsolt mondott. A 2025-ös megemlékezést a síremlék felújítását is irányító Nemzeti Örökség Intézete szervezte, Móczár Gábor főigazgató mondott köszöntőt.

Az alapításának 200. évfordulóját ünneplő Magyar Tudományos Akadémia számos emlékünnepe elhangzott 2025-ben, hogy az Akadémia döntő fontosságú intézmény volt a 19. században a magyar nemzet kulturális identitásának, történelmi tudatának, irodalmi, szellemi és művészeti hagyományainak a megformálásában, sőt, hogy a magyar állam hosszú évtizedekig nem is rendelkezett más olyan intézménnyel, amely erre a feladatra vállalkozhatott volna. Az 1830-ban megválasztott első akadémikusok között ott találjuk két emberöltő magyar irodalmának meghatározó művelőit, közöttük a magyarság kulturális identitására máig alakító hatással bíró nemzeti klasszikusokat (Kazinczy Ferencet, Kisfaludy Sándort és Károlyt, Berzsenyi Dánielt, Kölcsey Ferencet, Vörösmarty Mihályt). Első évtizedeiben az Akadémia mindenekelőtt a magyar nyelvi mozgalmat és a szépirodalmat, mellettük a többi bölcsészeti tudományt és a jogtudományt mozdította elő a magyar nemzeti kultúra kiterjesztése, a nemzeti múlt feltárása, a nemzeti közpolitika jogi kereteinek megalkotása céljából (Kecskeméti 2025a; Kecskeméti 2025b; Kecskeméti 2025c).

Ha valaki egykorú adatközlőt kíván megszólaltatni ennek a nemzeti küldetésnek és jelentőségnek a felméréséhez, aligha találhat megfelelőbb tanúságtevőt az Akadémia tagjai közé az említett írókkal együtt – mindössze 25 évesen! – bekerült első magyar irodalomtörténész akadémikusnál, az Akadémia bicentenáriumának évében 220 éve született és 150 éve meghalt Toldy Ferencnél (1805–1875). Egy önéletrajzi feljegyzésében így írt erről: „Kik az 1820-as években, sőt általában a magyar akadémia megnyitása előtt, de azután is 48-ig, működünk a magyar írói pályán, legfőképp a hazafiság által vezetettünk. Életünk földadása [‘feladata’] a magyar nyelv s a magyar irodalom művelése és terjesztése volt, s mind kettőt nem mint végcél tekintettük, hanem mint eszközt a nemzetiség s ez által a nemzet, s ha lehet a *magyar állam fõntartására*. [...] Mint az első keresztyének rejtekeikben, úgy a magyar írók a »profanum vulgust« kizáró összejöveteleikben bátorították egymást, erősítették egymást azon büszke önértetben, hogy végre is ők fogják a nemzetet életben tartani addig, míg megjõ annak politikai föltámadása; – mely hogy megjövend, hittük ugyan, de e hitet minmagunk előtt igazolni nem tudtuk. Qui habet tempus, habet vitam – ezt mondtuk magunknak; csak tartzuk fönn a magyart, hogy bevárhassa a fölszabadulás óráját!” (Toldy 1879, 387–388, kiemelés az eredetiben).

Ez a politikai feltámadás vagy felszabadulás Toldy Ferenc életében két ízben is bekövetkezett. A 48-as forradalom idején Toldy titoknokként, vagyis a ma fõtitkárnak nevezett tisztségben vitte az Akadémia ügyeit, igazgatóként pedig a Kisfaludy Társaságéit.¹ Csakhogy a politikai feltámadás kedvezőtlen kulturális hatásáról később ő maga mondott ítéletet. Úgy emlékezett erre az időre, hogy 1848-ban „a nemzet egész figyelmét az ország sorsa kötve le, rögtön megszűnt minden tudományos és költői tevékenység”, majd 1849-ben „a haza egy nagy tábor vala, melynek zajában a tudományos testületek és tanodák működése megszűnt; a nem politikai sajtó

¹ Hosszú, 1835–1861 közötti akadémiai titoknoki működéséről lásd: Vaderna 2023.

teljesen elenyészett”. A szabadságharc vérbe fojtása után „az oly szépen virágzott irodalom helyét pusztaság lepte el és síri csend. A nemzeti nyelv jogvesztetten állott, a tanácskozó és egyesületi termék zárva” (Toldy 1987 [1864–1865], 408). Az abszolutista kormányzat az Akadémia működését is korlátozta, új akadémikusok megválasztására legközelebb csak 1858-ban kerülhetett sor.

Ebben a tragikus bénultságban a magyar írók és tudósok megint „csöndben, úgy szólva rejtekben” gyülekeztek (Toldy 1879, 392), mint az őskeresztények. Működésüket Toldy mint a pesti egyetem esztétika- és irodalomprofesszora, az egyetemi könyvtár igazgatója szervezte újra. A kezére játszott, hogy a bécsi kormányzat a nemzeti elnyomást társadalmi modernizációval is összekapcsolta, s az *Entwurf*, a Habsburg Birodalom közoktatásának új tanügyi előírása bevezette az irodalom történetének középiskolai, magyar nyelvű oktatását. Ehhez az első tankönyvet és szöveggyűjteményt Toldy adta ki 1851-ben, *A magyar nemzeti irodalom története* címmel (modern kiadása: Toldy 1987 [1851]). Tankönyve a kereszténység felvétele előtti korszakkal – ahogyan Toldy nevezte, az irodalom ókorával – indult, és a középkori magyar irodalmat a 15. század első harmadáig dolgozta fel (Árpád-, Anjou- és Zsigmond-kor). 1854-es, *A magyar költészet története* című kötetében az előző két egyetemi szemeszterben tartott előadásait jelentette meg, amelyeket először a *Pesti Napló* számára írt le, s amelyek a kezdetektől Kisfaludy Sándorig tárgyalták a magyar szépirodalmat. Nemzeti irodalomtörténetének új kiadása, egész „irodalomtörténetünk tudományos és rendszeres kidolgozásának” első kísérlete 1864–65-ben jelent meg, s ebben már 1848-ig haladt az előadásban. A teljesség igénye vezette: „ami létezik s hozzáférhető, azt mind láttam, sőt ismerem” – írta (Toldy 1987 [1864–1865], 14).

Felfogása szerint az irodalomtörténet „a nyelvben és irodalomban működő nemzeti értelmiség” [‘együttes értelem, értelmi erő’] „szakadatlan folyama”. Nem „elszigetelt töredék ismék [‘ismeretek’] az irodalomról”, hanem „az irodalmat határozó valamennyi tényzőkkel összefüggésben” szemlélt komplex művelődéstörténeti rendszer, amely nem mellőzheti „az országos és egyházi, a műveltségi és tudományos állapotokat és ezek külső eszközeit” (Toldy 1987 [1851], 14). A nemzeti irodalomtörténet tárgya „a nemzeti szellemnek nemzeti nyelven költ művei”, ami „különösen a nyelv kiképzésében, a szülő művészetekben, bölcsészet, egélytudomány (teológia) és történetírásban nyilatkozik, kevésbé az egzakt (mér- és természeti, s az ezektől függő gyakorlati) tudományokban” (Toldy 1987 [1851], 18). De a hazai egyetemes irodalomra is tekintettel van, ami „kiterjed mindenre, mit az öszves [‘egész’] nemzet a tudományok és szülő művészetek bármely ágain és bármely nyelven előállított” (Toldy 1987 [1851], 17).

Az irodalomtörténet jelentősége szerinte rendkívüli. Ez adja „a nemzet legbensőbb, tudniillik szellemi életének képét; ez ismerteti azon műveket, mik a műveltségnek, tehát a valódi emberisedésnek legnemesebb termékeit teszik. Valamint tehát a polgári történetből a [...] nemzet külső tetteit tanuljuk ismerni; úgy az irodalomból belső, szellemi fejlődése menetelével és műveivel barátkozunk meg; amabból mint nemzet tanulunk cselekedni, ebben a társaságnak úgy, mint az egyénnek művelődési

útjai és eszközeivel ismerkedünk meg. [...] a nemzeti irodalom történeti helyes ismerete, nem kevesbé, mint a polgári história, képes a nemzeti önérzetet ápolni, a hazafiságot táplálni, s a nemzeti haladás célszerű előmozdítására biztos útmutatást nyújtani” (Toldy 1987 [1851], 18). Szépirodalmunk „beszédeesebb kalauz a legfényesebb harci műveleteknél” (Toldy 1987 [1867], 337). Nem a köz- vagy a katonai történetben „jelenik meg minden nép [...] a maga önvalóságában”, hanem ott, „hol nem külső, hanem szellemi hatalmak viszik a fő szerepet”; „e tér az, mely tiszta emberi s felsőbb szellemi érdekénél fogva a történelmi vizsgálódások első sorába lépett; s ehhez képest a népek nem annyira a külső, mint a belső történelemben keresik büszkeségök és dicsőségök legméltóbb címeit” (Toldy 1987 [1867], 14).

A magyar költészet története második kiadásának előszavát 1867 áprilisában keltezte Toldy, vagyis a kiegyezési határozat országgyűlési elfogadása után, de még a királykoronázás előtt (Toldy 1987 [1867], 16–17). Ez a kiegyezés hozta el Toldy és nemzedéke számára a magyar politikai és állami élet második feltámadását. De a könyv zárlatán semmit sem kellett változtatnia. Ez az emelkedett zárlat már 1854-ben is magabiztosan jelenítette meg a modern magyar állam létrejöttéért folyó csendes, állhatatos küzdelmet, és rögzítette, hogy mindez alapvetően a nemzeti identitás fogalmi és érzelmi keretein munkálkodó kultúra és tudomány teljesítménye lesz. A szépirodalom és annak történeti feltárása nemcsak „irányunk nemesítésére” és arra szolgál, hogy „a nagyközönség [...] felgerjesztve s képesítve” legyen a műélvezetre (Toldy 1987 [1851], 16), hanem Toldy szerint „hathatós ébresztője azon öntudatnak, mely nélkül a népek lelketlen aggregátumok” (Toldy 1854, II/268), vagyis olyan elemek halmazai csupán, amelyek érintkeznek ugyan egymással, de megtartják saját tulajdonságaikat, nincsenek szerves kapcsolatban, nem forrnak össze egységgé. Azt, hogy az életidejében megtapasztalt második politikai feltámadás már ne kulturális bénultságot hozzon, hanem – épp ellenkezőleg – a kultúra közösségi hatóerőt dinamizáljon, a nemzet összeforrasztó erejeként működni képes, a nemzeti identitást semmivel nem pótolható módon felélesztő irodalomtól és irodalomtörténettől remélte.

A nemzet identitása és közös kulturális öröksége nélkül ma Magyarországon nem nemzeti közösség élne, hanem egy *nemzetnek* nem, legfeljebb – a Kádár-kori, a legkevésbé sem ártatlan szóhasználatot követve – *lakosságnak* nevezhető embertömeg. A nemzettel szemben a lakosság többé-kevésbé (még) magyar nyelven beszélő, szedett-vedett, kulturálisan igénytelen, identitásában bizonytalan, értékrendjében megtépzott, „metafizikai értékek elsajátítására alkalmatlan” populációt jelent.² Úgy ítéljük, hogy a nemzeti irodalomtörténet Toldy Ferenc általi kezdeményezése, kialakítása és kimunkálása meghatározó pontot jelentett a Magyar Királyság lakosságától a magyar nemzet felé való elmozdulásban. Ő pedig úgy ítélte meg, hogy az ötödfél

² A *nemzet és lakosság* közötti különbségtétel Szörényi Lászlónak, a kommunista pártállam nemzeti gondolkodású ellenzékijének még a Kádár- és Aczél-időkben írott, de csonkítatlanul csak a rendszerváltás idején megjelent, emlékezetes esszéjéből való. Legutóbbi megjelenése: Szörényi 2021. Korábbi kiadásainak (1980, 1981, 1989) adatai: *uo.*, 229.

évtizeden át általa is formált és vezetett anyaintézménye, „nemzeti akademiánk áldozó gondoskodása nélkül nyelvünk külső és belső története távol volna azon ponttól, melyre már eddig is kifejthettük” (Toldy 1987 [1851], 15).

Irodalomjegyzék

- Kecskeméti Gábor (2025a). „Akadémiát teremtő nemzet – nemzetet teremtő Akadémia. A Magyar Tudományos Akadémia 200 éve a magyar szellemi életben”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 129/6, 677–684. <https://doi.org/10.56232/ItK.2025.6.01>.
- Kecskeméti Gábor (2025b). „Bevezető”. *Magyar Tudomány* 186/2, 217–221. <https://doi.org/10.1556/2065.186.2025.2.1>.
- Kecskeméti Gábor (2025c). „...munkálkodni, hogy az embereket boldogabbaknak hagyjuk, mint találtuk». Tudományelméleti modellek és tudományszervezési hagyományok a Magyar Tudományos Akadémia alapításában”. *Magyar Tudomány* 186/11, 2243–2260. <https://doi.org/10.1556/2065.186.2025.11.16>.
- Szörényi László (2021). „Nemzet és lakosság”. In: Szörényi László. *„Multaddal valamit kezdeni...” Tanulmányok*. 2., jav., bőv. kiad. Magyar esszék. Budapest: Nap Kiadó, 2021, 7–16.
- Toldy Ferenc (1854). *A magyar költészet története*, I–II. Pest: Heckenast Gusztáv.
- Toldy Ferenc (1879). „Hátrahagyott irataiból”. Szerk. T[oldy] I[stván]. *Budapesti Szemle* 19, 113–135, 387–403.
- Toldy Ferenc (1987) [1851]. *A magyar nemzeti irodalom története. 1851*. Szerk. Szalai Anna. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Toldy Ferenc (1987) [1864–1865]. *A magyar nemzeti irodalom története. A legrégibb időktől a jelen korig rövid előadásban. 1864–1865*. Szerk. Szalai Anna. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Toldy Ferenc (1987) [1867]. *A magyar költészet története. Az ősidőktől Kisfaludy Sándorig. 1867*. Szerk. Szalai Anna. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Vaderna Gábor (2023). „A magyar tudomány szorgos munkása”. In: Szilágyi Adrienn, szerk. *A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtítkárai*. Budapest: MTA – HUN-REN BTK, 235–242.